

BYZANTINA

41

2024

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ - ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ
Καθηγήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής
του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Αν. Πρόεδρος

ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ
Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής
του Τμήματος Θεολογίας

Μέλη

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΙΑΡΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Επίκουρος Καθηγητής της Νομικής Σχολής
ΗΛΙΑΣ ΤΑΞΙΔΗΣ
Καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής
του Τμήματος Φιλολογίας
ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΚΩΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
Επίκουρος Καθηγητής της Πολυτεχνικής Σχολής
του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

BYZANTINA

ANNUAL REVIEW OF THE CENTRE FOR BYZANTINE RESEARCH
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI
ADMINISTRATIVE COUNCIL - EDITORIAL COMMITTEE

President

Prof. MELINA PAΪSIDOU
Faculty of Philosophy, School of History and Archaeology

Vice-president

Prof. CHRISTOS ARAMPATZIS
Faculty of Theology, School of Theology

Members

Assist. Prof. ALEXANDER LIARMAKOPOULOS
Faculty of Law

Prof. ILIAS TAXIDIS
Faculty of Philosophy, School of Philology

Assist. Prof. SOPHOKLIS KOTSOPOULOS
Faculty of Engineering, School of Architecture

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 41^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2025

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ευάγγελος Χρυσός, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Μητρ. Μεσσηνίας Χρυσόστομος Σαββάτος, Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ταξιάρχης Κόλιας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φωτεινή Κολοβού, Πανεπιστήμιο Λειψίας
Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Θεοχάρης Παζαράς, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ελευθερία Παπαγιάννη, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ελένη Σαράντη, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Αθανάσιος Σέμογλου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Χριστίνα Παπακυριακού, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Αναστασία Π. Πλιώτα, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ειρήνη Χιώτη, Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ροδόπης-ΚΒΕ
Ελένη Χρυσάφη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

© ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΑΠΘ 2025

Βασιλίσσης Όλγας 36
54641 Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310 992002
e-mail: info@kbe.auth.gr · www.kbe.auth.gr

Οι οδηγίες προς τους συγγραφείς για τη συστηματοποίηση της μορφής των άρθρων
που υποβάλλουν στο περιοδικό βρίσκονται στην ιστοσελίδα:

www.kbe.auth.gr

Formatting guidelines for contributors to the journal can be found at:

www.kbe.auth.gr

ISSN 1105-0772

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	7-14
† LIUDMILA AVILUSHKINA, Michael Glycas' letters in the oldest manuscripts	15-30
ΣΟΥΛΤΑΝΑ Δ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Τά Άπορα τοῦ Μιχαήλ Γλυκά στην ἐπιστολογραφία τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου μέ τόν Διονύσιο τόν Άναχωρητή	31-54
IOANNIS SARANTIDIS, The activity of the Turkmen Emir of Smyrna Tzachas in Western Asia Minor and the Eastern Aegean (ca. 1070s–1090s): Chronological Observations	55-85
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΜΕΝΤΖΟΣ, Το τόξο «του Γαλερίου» ανάμεσα στη Ροτόντα και στο ανάκτορο της Θεσσαλονίκης	87-134
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Π. ΠΛΙΩΤΑ, Παράσταση <i>αὐθέψη</i> σε ψηφιδωτό δάπεδο της Γερμανικείας (Kahramanmaraş)	135-153
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ, Ο υπαίθριος χώρος στην εικονογράφηση του τρούλου της Αγίας Σοφίας και του ημισφαιρικού θόλου της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη	155-171
SILVIA ARBA, I contesti di tipo rupestre della Sardegna in età bizantina: studio e prospettive future di ricerca	173-185
ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΟΥΡΗΣ / ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ, Ανασκαφή μοναστηριού του 12ου αιώνα στον Κορύλοβο Δράμας	187-246
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΒΑΡΑΛΗΣ, Βημόθυρο με τον Ευαγγελισμό και τους αγίους Πέτρο και Παύλο από το Λυγουριό της Αργολίδας	247-296
ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΛΕΤΣΙΟΥ, Βυζαντινό ανάγλυφο στη Μονή Σουρβιάς Πηλίου	297-314
ΜΑΡΙΖΑ ΤΣΙΑΠΑΛΗ / ΑΘΗΝΑ ΤΟΚΜΑΚΙΔΟΥ, Υστεροβυζαντινή κεραμική από το νεκροταφείο της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στον Χορτιάτη	315-338
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Χ. ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ, Γυάλινα και λοιπά κινητά ευρήματα ανασκαφής Ναού α΄ Κάστρου Πλαταμώνα	339-420
ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, Ο μετασχηματισμός των νομικών βοηθημάτων του «επιπόλαιου φύλου» στους μεταβυζαντινούς χρόνους (σε σύγκριση με τις βυζαντινές ρυθμίσεις)	421-450

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	451-472
Σταύρος Ι. Αρβανιτόπουλος, <i>Η πόλη του Μυστρά (1262-1460). Η πολεοδομική οργάνωση και η λειτουργία ενός υστεροβυζαντινού αστικού συγκροτήματος</i> (ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ)	451-456
<i>The Palimpsest of the House. Re-assessing Roman, Late Antique, Byzantine, and Early Islamic Living Patterns</i> (ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ)	456-462
P. Soustal, <i>Tabula Imperii Byzantini 11. Makedonien, südlicher Teil</i> (ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ)	462-465
N. Βρυζίδης / Π. Ανδρούδης / M. Martiniani-Reber (επιμ.), <i>Μετάξι και πορφύρα. Ο κόσμος του βυζαντινού και μεταβυζαντινού υφάσματος</i> (ΠΑΓΩΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ)	465-472

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	Archäologischer Anzeiger
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AASS	Acta Sanctorum
AB	Ανάλεκτα Βλατάδων
ABME	Αρχεῖον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ABSA	The Annual of the British School at Athens
ActaAntHung	Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE	L'Année épigraphique
ΑΕΘΣΕ	Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας
ΑΕΚ	Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη
AfD	Archiv für Diplomatik
AHC	Annuaire Historiae Conciliorum
AHR	American Historical Review
AIECM	Association Internationale pour l'Etude des Céramiques Médiévales et Modernes en Méditerranée
AIHV	Association internationale pour l'histoire du verre
AIPhO	Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves
AJPh	The American Journal of Philology
ANAMED	Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi
AnAnt	Anatolia Antiqua
AnBoll	Analecta Bollandiana
AnnPisa	Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa
AnTard	Antiquité Tardive
ΑΠ	Αρχεῖον Πόντου
ArtB	Art Bulletin
AS	Anatolian Studies
ASAtene	Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente
Atti Venezia	Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti
B	Basilicorum Libri LX

BAFCG	Bibliothèque arménologique de la Fondation Calouste Gulbenkian, Lisbonne
BAR	British Archaeological Reports
BCH	Bulletin de Correspondence Hellenique
BdA	Bollettino d'arte
BF	Byzantinische Forschungen
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
BHO	Bibliothèque Hagiographique Orientale
BHR	Bibliotheca Historica Romaniae
Bizantinistica	Bizantinistica, Rivista di Studi Bizantini e Slavi
BKM	Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες. KBE, ΑΠΘ
BM	Βυζαντινά Μνημεία. KBE, ΑΠΘ
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BNJ	Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher
BollClass	Bollettino dei Classici
BollGrott	Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata
BS	Basilicorum Libri LX, Series B, Scholia
BSGRT	Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana
BSI	Byzantinoslavica
BT	Basilicorum Libri LX, Series A, Textus
BullaIEMA	Bulletin de l'association internationale pour l'étude de la mosaïque antique
Byz	Byzantion
ByzS	Byzantina Sorbonensia
ΒυζΣύμ	Βυζαντινά Σύμμεκτα (πριν το 2008 Σύμμεκτα)
BXM	Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CA	Cahiers Archéologiques
CAH	Cambridge Ancient History
CB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1827-1897
CCEC	Cahiers du Centre d'Études Chypriotes
CCSG	Corpus Christianorum Series Graeca
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CIC	Corpus Iuris Civilis
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CJ	Codex Iustinianus (CIC II)
C&M	Classica et Medievalia
CM	Cronica Minora I-III
CMH	Cambridge Medieval History

CorsiRav	Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina
CParG	Corpus Paroemiographorum Graecorum
CPG	Clavis Patrum Graecorum
CPh	Classical Philology
CQ	Classical Quarterly
CRAI	Comptes Rendues des Sciences de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres
CRC	Cyprus Research Centre
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSEO	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Orientalium
CTh	Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes [Codex Theodosianus]
D	Digesta Iustiniani (CIC I)
DAAD	Deutscher Akademischer Austauschdienst
DACL	Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie
DAI	Deutsches Archäologisches Institut
DHA	Dialogues d'Histoire Ancienne
DHGE	Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DOS	Dumbarton Oaks Studies
DOSeals	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art
DOT	Dumbarton Oaks Texts
DS	Dictionnaire de Spiritualité
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΔωδΧρον	Δωδεκανησιακά Χρονικά
ΕΑ	Εκκλησιαστική Αλήθεια
ΕΑΙΕΔ-ΕΚΕΙΕΔ	Επετηρίς του Κέντρου (έως και τον 9 ^ο τόμο: του Αρχείου) της Ιστορίας του Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών
ΕΒ	Études Balkaniques
EcIB	Ecloga Basilicorum
ΕΕΒΣ	Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΠΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ
ΕΕΦΣΠΑ	Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΕΕΦΣΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ
EI2	Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Leiden 1960-2002
EI3	Encyclopaedia of Islam, Third Edition, Leiden / Boston 2007
EIE	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

EKEE	Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (Κύπρου)
EKMIMK	Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου
EME	Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού
ΕΜΣ	Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
ΕΟ	Échos d'Orient
ΕΦΑΠΕΘ	Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης
ΕΦΑΠΟΘ	Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης
ΕΦΣΚ	Ο Εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος
ΕΠΚΑ	Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
EPLBHC	Encyclopaedic Prosopographical Lexikon of Byzantine History and Civilization
Έργον	Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Et. thas.	Études Thasiennes
FIRA	Fontes Iuris Romani Anteiustiniani
FM	Fontes Minores. Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten [drei] Jahrhunderte
GOTR	Greek Orthodox Theological Review
GRBS	Greek, Roman, and Byzantine Studies
HispAnt	Hispania antiqua. Revista de historia Antigua
ΗπειρΧρον	Ηπειρωτικά Χρονικά
HSPh	Harvard Studies in Classical Philology
HZ	Historische Zeitschrift
ΙΑ	İslâm Ansiklopedisi
ΙΑΚΑ	Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
IBE	Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ
IBI	Internationales Burgen Institut
IEE	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
IG	Inscriptiones Graecae
IJTS	International Journal of Turkish Studies
Inst.	Institutiones Iustiniani (CIC I)
InstNautAQ	The Institute of Nautical Archaeology Quarterly
IRAİK	Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopolje
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JbAC	Jahrbuch für Antike und Christentum
JbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz

JdI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
JECS	Journal of Early Christian Studies
JEH	Journal of Ecclesiastical History
JEMH	Journal of Early Modern History
JFA	Journal of Field Archaeology
JGR	Jus Graecoromanum
JGS	Journal of Glass Studies
JHA	Journal for the History of Astronomy
JHP	Journal of the History of Philosophy
JHS	Journal of Hellenic Studies
JHSex	Journal of the History of Sexuality
JLA	Journal of Late Antiquity
JMedHist	Journal of Medieval History
JMEMS	Journal of Medieval and Early Modern Studies
JMR	Journal of Mosaic Research
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JÖBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft
JOUHS	Journal of the Oxford University History Society
JRA	Journal of Roman Archaeology
JRS	Journal of Roman Studies
JThS	Journal of Theological Studies
JWarb	Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
KBE	Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, ΑΠΘ
KEMNE	Κέντρο Μελέτης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Ακαδημία Αθηνών
Klearchos	Klearchos. Bollettino dell'Associazione Amici del Museo nazionale di Reggio Calabria
ΚρητΕστ	Κρητική Εστία
ΚρητΧρον	Κρητικά Χρονικά
ΚΣ	Κυπριακές Σπουδές
LAA	Late Antique Archaeology
ΛακΣπουδ	Λακωνικά Σπουδαί
LBG	Lexikon zur byzantinischen Gräzität (besonders des 9.-12. Jahrhunderts)
LCI	Lexikon der Christlichen Ikonographie
LCL	Loeb Classical Library
ΛΕΒΟ	Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι. ΚΒΕ, ΑΠΘ
LLJ	Law Library Journal
LMA	Lexikon des Mittelalters

LRCW	Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry
LSJ	H.G. Liddell / R. Scott / H.S. Jones, A Greek-English Lexicon
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche
MAA	Mediterranean Archaeology and Archaeometry
MBΠ	Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
MEFRM	Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge
MEG	Medioevo Greco
MGH AA	Monumenta Germaniae Historica. Auctores antiquissimi
MiChA	Mitteilungen zur Christlichen Archäologie
MKE	Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια
MKKS	Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu
MMAB	The Metropolitan Museum of Art Bulletin
MonPiot	Monuments et Mémoires. Fondation Eugène Piot
MOXE	Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια
MSpäAByz	Mitteilungen zur Spätantiken Archäologie und Byzantinischen Kunstgeschichte
N	Novellae Iustiniani (CIC III)
NE	Νέος Ελληνομνήμων
NME	Neograeca Medii Aevi
Νόμος	Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών ΑΠΘ
ΝομΧρον	Νομισματικά Χρονικά
OC	Orientalia Christiana
OCA	Orientalia Christiana Analecta
OCP	Orientalia Christiana Periodica
ODB	Oxford Dictionary of Byzantium
OrChris	Oriens Christianus
ΠΑΑ	Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PBSR	Papers of the British School at Rome
PBW	Prosopography of the Byzantine World
PG	Patrologia Graeca
PGL	A Patristic Greek Lexicon
PL	Patrologia Latina
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit
PLRE	The Prosopography of the Later Roman Empire
PmbZ	Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit
PO	Patrologia Orientalis

PTS	Patristische Texte und Studien
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum
RaChr	Revue de l'art chrétien
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
RCRF	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RDAC	Report of the Department of Antiquities Cyprus
RDR	Rivista di Diritto Romano
RE	Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
RÉB	Revue des Études Byzantines
RÉG	Revue des Études Grecques
RÉL	Revue des Études Latines
RendPontAcc	Atti della Pontificia accademia romana di archeologia, Rendiconti
RÉSEE	Revue des études sud-est européennes
RevNum	Revue Numismatique
RHDFF	Revue historique de droit français et étranger
RIC	The Roman Imperial Coinage
RM	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung
ROL	Revue de l'Orient Latin
RSBN	Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici
SANU	Serbian Academy of Sciences and Arts
ΣΒΜΑΤ	Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
SBN	Studi Bizantini e Neoellenici
SBS	Studies in Byzantine Sigillography
SC	Sources Chrétiennes
SDHI	Studia et Documenta Historiae et Iuris
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
SG	Subseciva Groningana
Sh	Subsidia hagiographica
SOsl	Symbolae Osloenses
StOrCr	Studi sull'Oriente cristiano
StudMed	Studi Medievali
StudStor	Studi Storici
StVen	Studi Veneziani
TheolStud	Theological Studies
ΘΒΣ	Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς, ΚΒΕ, ΑΠΘ
Θεσσαλονίκη	Η Θεσσαλονίκη. Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης

ΘHE	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
TIB	Tabula Imperii Byzantini
TL	Tusculum-Λεξικόν Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων της Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα
TLG	Thesaurus Linguae Graecae
TM	Travaux et mémoires
TRE	Theologische Realenzyklopädie
TU	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur
VC	Vigiliae Christianae
VizVrem	Vizantijskij Vremennik
VLA	Vocabolario della Lingua Greca
VR	Variorum Reprints
WBS	Wiener Byzantinistische Studien
WSt	Wiener Studien
XAE	Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία
ZKG	Zeitschrift für Kirchengeschichte
ZLU	Zbornik za Likovne Umetnosti
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
ZRG GA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung
ZRG KA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung
ZRG RA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Σταύρος Ι. Αρβανιτόπουλος, *Η πόλη του Μυστρά (1262-1460). Η πολεοδομική οργάνωση και η λειτουργία ενός υστεροβυζαντινού αστικού συγκροτήματος*, [Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 112], Αθήνα: Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων, 2022, τόμος Α': σσ. 594, τόμος Β': σσ. 528 (τοπογραφικά διαγράμματα 8, εικ. ασπρόμαυρες 1073, έγχρωμες 51), 29×21 εκ. [ISBN 978-960-386-549-0]

Οι μελετητές της υστεροβυζαντινής καστροπολιτείας του Μυστρά ήταν ως σήμερα αντιμετώπι με μια εξαιρετική συγκυρία, αυτή της διατήρησης ενός πλούσιου και εξαιρετικά μοναδικού κτιριακού αποθέματος της πρωτεύουσας του Δεσποτάτου του Μορέως, αλλά και ταυτόχρονα με την έλλειψη μας συστηματικής και ολοκληρωμένης μελέτης του. Για τους ναούς και τον τοιχογραφικό τους διάκοσμο έχουν γραφεί πολλά άρθρα και ορισμένες εξαιρετικές μονογραφίες. Για τα κοσμικά κτίρια του Μυστρά (παλάτια, αρχοντικά, πρόχειρα καταλύματα, λοιπές οικίες), τα οποία συνιστούν μια μικρή ενότητα του οικιστικού πλούτου, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα κτίσματα (ναοί, μονές, οχυρώσεις) υπάρχουν επίσης σημαντικές δημοσιεύσεις. Το βιβλίο του Σταύρου Αρβανιτόπουλου διερευνά πολλές πτυχές της οργάνωσης του σημαντικότερου αυτού υστεροβυζαντινού αστικού κέντρου και μελετά περαιτέρω το κτιριακό του δυναμικό, προσφέροντας ένα πλούσιο υλικό για τους ειδικούς και το ευρύ κοινό.

Στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου ο αναγνώστης εισάγεται στο φυσικό και το δομημένο περιβάλλον του λόφου του Μυστρά. Σε αυτό περιγράφεται το φυσικό ανάγλυφο και η ιδιαίτερη μορφή που έλαβε ο οικισμός στα χρόνια των Παλαιολόγων (1262-1460) λόγω του φυσικού αναγλύφου του εδάφους. Εξετάζονται οι λίγες γραπτές πηγές που αναφέρονται στην πόλη και οι ιστορικές συνθήκες που οδήγησαν την τελευταία να εξελιχθεί σε ένα από τα σημαντικότερα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου και της αυτοκρατορίας και σε πρωτεύουσα των βυζαντινών κτήσεων του Μορέως, έδρα ισχυρών ηγεμόνων και ενίοτε αυτοκρατόρων. Η οχύρωση του Μυστρά αναπτύχθηκε ανάλογα με την

κατοικημένη επιφάνεια σε τρεις ζώνες, ενώ η κατοίκηση έγινε σε τρία τμήματα (τέσσερα μαζί με το κάστρο).

Το δεύτερο κεφάλαιο στοχεύει στην καταγραφή των πάσης φύσεως κατασκευών που σώθηκαν και είναι ορατές εντός των τειχών και σε άμεση γειτνίαση με αυτά: εν συντομία τα εκκλησιαστικά και εν εκτάσει τα κοσμικά κτήρια, τα έργα υποδομής και οι οχυρώσεις, τόσο εκείνα που είχαν παλαιότερα εντοπιστεί από την αρχαιολογική έρευνα και τους καθαρισμούς, όσο και αυτά που αποκαλύφθηκαν κατά την έρευνα του γράφοντος, ανεξαρτήτως χρονολόγησης. Στο ίδιο κεφάλαιο μελετάται η περιοχή των ανακτόρων των Δεσποτών του Μυστρά (σελ. 218-242), καθώς και άλλα σημαντικά κτίσματα (σελ. 243-259), που είχαν δημοσιευτεί αρχικά από τον ακαδημαϊκό Αναστάσιο Ορλάνδο. Πιο συγκεκριμένα, από την σελίδα 219 και εξής, ο συγγραφέας πραγματοποιεί μια νέα περιγραφή του συγκροτήματος των ανακτόρων στο βόρειο τμήμα της Άνω Χώρας, με στόχο την ανακεφαλαίωση των όσων είχαν διατυπωθεί, όπως και τη συμπλήρωση και την αναθεώρησή τους όπου αυτό ήταν εφικτό.

Το έργο του Σ. Αρβανιτόπουλου διακρίνεται από τη μεθοδικότητα ως προς την προσέγγιση, ανάλυση και μελέτη του μεγάλου κτιριακού αποθέματος του Μυστρά, με υιοθέτηση κωδικοποιημένης αρίθμησης (ανά καθ' ύψος οικιστική ζώνη). Η προσπάθεια αυτή διευκολύνει τον αναγνώστη να παρακολουθήσει όχι μόνο την πορεία μέσα στην υπό μελέτη ζώνη και τομέα του οικισμού, αλλά και τις συγκρίσεις και αναφορές στην επεξεργασία των υπό μελέτη κτιρίων και σχεδίων τους. Αποτελεί και αυτή μια αρετή της οργανωτικής ικανότητας του συγγραφέα, καθώς για όποιον έχει επισκεφθεί το Μυστρά και έχει περπατήσει τους δρόμους και τα μονοπάτια της Καστροπολιτείας, είναι πολύ εύκολο να χαθεί ή να αποπροσανατολιστεί.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι τον εντοπισμό και την εκ του σύνεγγυς εξέταση των κτηρίων και των κατασκευών δυσχέρανε σε πολλές περιπτώσεις μια σειρά εμποδίων, όπως η πυκνή βλάστηση, σε πολλά σημεία ακαθάριστη για δεκαετίες, η επίχωση από την κατάρρευση της ανωδομής στο εσωτερικό των κτιρίων, η κατάχωση, η κάλυψη από αδιαπέραστη βλάστηση ή και η εσκεμμένη απόφραξη στα νεώτερα χρόνια της *ρύμης* που οδηγούσε σε αυτά κατά την περίοδο λειτουργίας του οικισμού, αλλά και η απαγόρευση της προσέγγισης σε πολλά κτίρια λόγω των συνεχιζόμενων έργων στερέωσης και αποκατάστασης.

Το έργο του Σταύρου Αρβανιτόπουλου για την πόλη του Μυστρά παρέχει πλήθος αναλυτικών περιγραφών, τόσο ανά κτιριακό όγκο, όσο και των επιμέρους τοιχοποιιών του και πλούσιο φωτογραφικό υλικό για τεκμηρίωση. Εκτός

από τη μεθοδική και αναλυτική περιγραφή των υπό μελέτη κοσμικών κτιρίων, ο συγγραφέας προχώρησε και σε εμπεριστατωμένες αναλύσεις τυπολογικών ζητημάτων, αλλά και μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων.

Το συγκρότημα των ανακτόρων των Δεσποτών παρουσιάζεται αναλυτικά και με μεστές περιγραφές, από την πρώτη φάση του, ως την τελευταία, την πτέρυγα με την αίθουσα του θρόνου του 15ου αιώνα. Ο συγγραφέας δεν αρκείται στην περιγραφή του συγκροτήματος και των φάσεων του, αλλά αναφέρεται στις εργασίες ανάδειξης, στερέωσης, προστασίας και αποκατάστασης ως σήμερα. Από την άποψη αυτή το εγχείρημα αυτό έρχεται να καλύψει αυτό που θα έπρεπε να είχε επιτύχει το βιβλίο του Στέφανου Σίνου για τα παλάτια του Μυστρά.

Εξίσου αναλυτικά παρουσιάζονται τα αρχοντικά και τα μικρότερα σπίτια του Μυστρά. Ξενίζει η στάση του συγγραφέα για τη μη χρήση των καθιερωμένων ονομασιών των ονομαστών αρχοντικών που είχε προτείνει ο Αναστασιος Ορλάνδος, όπως «παλατάκι», «οικία Λάσκαρη», ή «αρχοντικό Φραγγόπουλου», καθώς αυτές είναι νεωτερικές και δεν τεκμαίρονται από τις πηγές ή τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Ιδιαίτερα δυσχερής ήταν για τον συγγραφέα και η ταύτιση των καταγεγραμμένων από τον Αναστάσιο Ορλάνδο των άλλων κοσμικών κτηρίων, τόσο με τα ίδια τα κτίσματα –καθώς συχνά η περιγραφή της θέσης τους είναι ασαφής– όσο και με τα δημοσιευμένα και αδημοσίευτα σχέδια και φωτογραφίες τους, που συχνά δεν συνοδεύονται από επεξηγηματικές λεζάντες. Η ίδια δυσκολία (σε μικρότερο όμως βαθμό) ανακύπτει και κατά την απόπειρα ταύτισης ικανού αριθμού φωτογραφιών και σχεδίων που περιλαμβάνονται στο λεύκωμα του G. Millet για το Μυστρά, του οποίου είχα την επιμέλεια επανέκδοσης πριν από λίγα χρόνια. Του εντοπισμού επομένως νέων οικοδομημάτων προηγήθηκε η ανεύρεση και ταύτιση των θεωρουμένων ως γνωστών κοσμικών κτηρίων, η απόδοση σε καθένα τους των διαθέσιμων σχεδίων και φωτογραφιών και ο εμπλουτισμός με νέες φωτογραφίες, όπου ήταν εφικτό. Με τη σταδιακή εξάπλωση της έρευνας σε όλο το προσιτό τμήμα του λόφου και την κατά περιόδους διάνοιξη μικρών τμημάτων χάρις στην αποψίλωση της βλάστησης, συντάχθηκε ένα συστηματικό αρχείο κτηρίων και κατασκευών, στο οποίο βασίστηκε η περιγραφή των αντίστοιχων ενοτήτων από τον συγγραφέα. Είναι γεγονός ότι πολλά κτίσματα λανθάνουν κάτω από τη βλάστηση και τις επιχώσεις. Όπως επισημαίνει και ο συγγραφέας, τα ερευνημένα κτίσματα συνιστούν τη συντριπτική πλειονότητα των σωζόμενων στην κατοικημένη πλευρά του λόφου του οικισμού.

Στο έργο εντοπίζονται, φωτογραφίζονται και μελετώνται κτίσματα άγνωστα ως σήμερα, όπως ο πύργος K9 της Κάτω Χώρας, που διασώζει στην ανατολική πλευρά και τον ανώτερό του όροφο κιλλίβαντες, που άλλοτε στήριζαν εξώστη («ηλιακό» κατά τον συγγραφέα). Επίσης ο πολυώροφος ερειπωμένος πύργος K3 της Μονής Οδηγήτριας, ένα ιδιαίτερο για τα δεδομένα του Μυστρά κτίσμα, που παρουσιάζαμε στο Διεθνές Συνέδριο «On Byzantine, Western and Post-Byzantine Towers (10th-16th centuries)» (18-20 Νοεμβρίου 2022).

Στην Άνω Χώρα ξεχωρίζουν ο πύργος A2, ο πύργος A4 (με σφραγισμένα τόξα σε δύο στάθμες) και ο πύργος A11, δίπλα στην πύλη «τ'Αναπλιού». Επίσης ο πύργος A1, όπου διασώζονται και κατάλοιπα καταχύστρας. Δημοσιεύονται επίσης στοιχεία για τις πύλες του κάστρου, όπως «τ'Αναπλιού» (E4), της Μονεμβασίας (E5), την πύλη E2 (με οξυκόρυφο τόξο), όπως και για άλλες πύλες ήσσονος σημασίας.

Μια άλλη σημαντική συμβολή του έργου είναι η δυνατότητα που μας παρέχει να διακρίνουμε, εκτός από τους ιστάμενους εξωτερικούς τοίχους των παλατιών, αρχοντικών και λοιπών οικιών, τους εξοπλισμούς και τις εγκαταστάσεις τους. Για πρώτη φορά καταγράφηκαν, ταυτίστηκαν και μελετήθηκαν περάσματα, καταπακτές, διαβατικά και κατάλοιπα από κτιστές κλίμακες που οδηγούσαν σε όροφο. Επίσης πλήνιοι αγωγοί ύδρευσης στο εσωτερικό τοιχοποιιών, αγωγοί αποχωρητηρίων, τοιχαρμάρια αποχωρητηρίων, τζάκια (όπως στο νότιο τοίχο του ορόφου του κτιρίου αρ. 106 στην Άνω Χώρα), μαγειρικές εστίες και καπνοδόχοι τους, κ.ά. Επίσης καταγράφηκαν και κατασκευές αποθηκευτικών χώρων στο ισόγειο κτισμάτων, όπως αυτή για το λάδι στο κτίριο αρ. 117. Ο συγγραφέας εντόπισε κατασκευές αποχωρητηρίων και σε πύργους του φραγκικού κάστρου (εικ. 18 στον πύργο Φ6).

Επιπλέον, παρουσιάζονται, για πρώτη φορά, σωζόμενα στοιχεία ανάγλυφου, εγχάρακτου και γραπτού διακόσμου από ορισμένα κτίσματα. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε το διάκοσμο κιλλίβαντα από τον ηλιακό της τρίτης στάθμης του κτιρίου Θ, κεραμοπλαστικούς διακόσμους επάνω από παράθυρα και εισόδους κτιρίων (π.χ. κτίριο αρ. 77), αλλά και εξωτερικούς, όπως αυτόν στην πρώτη στάθμη του κτιρίου N2.2 της Ευαγγελίστριας. Ο συγγραφέας δημοσιεύει και σπουδαίο γραπτό διάκοσμο που μιμείται πλίνθινο τόξο με περιβάλλουσα οδοντωτή ταινία (τόξα τοιχαρμαρίων στο βόρειο τοίχο του κτίσματος αρ. 19).

Όπως σημείωσε και ο συγγραφέας, η χρονολόγηση των κοσμικών κτηρίων (και των περισσότερων εκκλησιαστικών) είναι σχετική, εφόσον δεν προκύπτει από ανασκαφικά δεδομένα, αλλά από τη σύγκριση με άλλα κτίσματα της πό-

λης και του Δεσποτάτου, τη θέση, τη λειτουργία, μεμονωμένα μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία, την ένταξή τους στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο και τις εκάστοτε ανάγκες που θα έπρεπε να καλυφθούν. Οι παλαιότερες χρονολογήσεις χρησιμοποιήθηκαν και εδώ, ενισχυμένες όμως με πολλές νέες παρατηρήσεις. Τέλος, εξετάζεται το καθοριστικό για τη μορφή κάθε οικισμού θέμα της ύπαρξης ή μη κεντρικού πολεοδομικού σχεδιασμού, της επιβολής συγκεκριμένων αρχών από τη διοικούσα αρχή, της εφαρμογής ή μη της κείμενης νομοθεσίας, του σεβασμού ορισμένων αρχών οργάνωσης του χώρου εκ μέρους των κατοίκων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τρίτο κεφάλαιο που αφορά στο προσωπογραφικό υλικό και τη σχέση του με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Αρχικώς παρουσιάζονται όλα τα διαθέσιμα στοιχεία για το μέγεθος και τη σύνθεση του πληθυσμού, τα ονόματα των κατοίκων που εντοπίστηκαν σε ποικίλες γραπτές πηγές και επιγραφές, καθώς και όσα στοιχεία συνάγονται για τη σύνθεση της κοινωνίας του Μυστρά από τα κτίσματα και τους ανεσκαμμένους τάφους του οικισμού. Στις τρεις τελευταίες ενότητες του κεφαλαίου διερευνάται ο τρόπος λειτουργίας τριών θεμελιωδών για την ύπαρξη του Μυστρά θεσμών: των πολιτικών, των δικαστικών και των στρατιωτικών αρχών που εδρεύουν στην πόλη, με έμφαση στην περίοδο που ακολούθησε την εγκατάσταση δεσπότη σε αυτήν το 1349.

Στη συνέχεια του κεφαλαίου συσχετίζονται οι λειτουργίες της έδρας της διοίκησης του Δεσποτάτου του Μορέως με το συγκρότημα του παλατιού. Κτίσματα και άνθρωποι ζωντανεύουν μέσα από την παράθεση στοιχείων από τις πηγές. Παρακάτω, στο ίδιο κεφάλαιο, στην ενότητα με τίτλο: «Λειτουργία των οχυρωματικών έργων», πραγματοποιείται η συνθετική επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας για τα τείχη, τους πύργους και τις πύλες του φραγκικού κάστρου και της υπόλοιπης βυζαντινής οχύρωσης, όπως και η ερμηνεία της λειτουργίας τους.

Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου επιχειρεί να αναπληρώσει τις όποιες ελλείψεις, αλλά και να τοποθετήσει το Μυστρά στην εποχή του, μέσω της σύγκρισης με άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας και του υστεροβυζαντινού κόσμου. Εξετάζονται τα επιμέρους χαρακτηριστικά 47 αστικών συνόλων στα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία του 13ου, 14ου και 15ου αιώνα και παρουσιάζονται τα στοιχεία διαφοροποίησης και οι ομοιότητες και αντιστοιχίες εκείνων με το Μυστρά, ώστε να γίνει αντιληπτή η πραγματική διάσταση του οικισμού και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του, η θέση του στην τοπική κοινωνία του Μορέως και η θέση του ως έδρας δεσποτών και τόπου διαμονής αξιωματούχων, αυλικών και αυτοκρατόρων.

Τα σχέδια στο βιβλίο είναι αυτά των Α. Ορλάνδου και Σ. Σίνου (τοπογραφικό συγκροτήματος παλατιών) και θα μπορούσαν να είναι και περισσότερα, καταγράφοντας τα σημαντικά πορίσματα της έρευνας του συγγραφέα. Κάποιες καταγραφές γίνονται με αριθμήσεις σε γενικές φωτογραφίες τομέων του οικισμού από ψηλά. Το εγχείρημα της σχεδιαστικής αποτύπωσης των διαπιστώσεων του συγγραφέα απαιτεί πρόσθετη εργασία πολλών ατόμων, πολλές ώρες σχεδίασης και μεγάλους οικονομικούς πόρους. Επίσης ξεφεύγει από τα όρια της εργασίας όπως έχουν τεθεί στην αρχή του βιβλίου.

Το έργο του Σ. Αρβανιτόπουλου έχει επιτύχει την επικαιροποίηση της μελέτης των ήδη γνωστών κτιρίων του Μυστρά και τη μελέτη άλλων δημοσίων. Ο εντοπισμός νέων κτισμάτων και κατασκευαστικών στοιχείων σε κοσμικά κτίρια, τείχη, πύργους και πύλες, οφείλεται στις ατελείωτες ώρες πεζοπορίας του συγγραφέα, στη μεγάλη παρατηρητικότητα του και στις γνώσεις του με τις οποίες πραγματοποιήθηκε η ταύτισή τους. Η ένταξη όλων των κτισμάτων που μελετώνται στο τοπογραφικό σχέδιο του Μυστρά είναι αδήριτη ανάγκη και θα πρέπει να γίνει άμεσα, ώστε να έχουμε ένα πιο επικαιροποιημένο σχέδιο που μπορεί να οδηγήσει και σε ένα πιο ολοκληρωμένο στρατηγικό σχέδιο προστασίας και επεμβάσεων. Αυτό θα οδηγήσει και στην οριοθέτηση ζωνών χρήσης και λειτουργίας γύρω από εμβληματικά κτίσματα του οικισμού και τη σχέση τους με το παλάτι των Δεσποτών, όπως το συγκρότημα του ναού της Αγίας Σοφίας που χρήζει περαιτέρω έρευνας.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι το δίτομο έργο του Σ. Αρβανιτόπουλου, πέρα από μια εξαιρετική συμβολή στη μελέτη της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής του Μυστρά, αποτελεί μια πολύ στέρεη σύνθεση και βάση για περαιτέρω έρευνα. Μέσα από τη μελέτη και τη ματιά του συγγραφέα, η ερειπωμένη πόλη προβάλλει πιο ζωντανή από ποτέ και έρχεται να μας μιλήσει για τα κτίρια και τους ανθρώπους της.

Πασχάλης Ανδρούδης

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ
pandroudis@hist.auth.gr

The Palimpsest of the House. Re-assessing Roman, Late Antique, Byzantine, and Early Islamic Living Patterns, Inge Uytterhoeven and Alessandra Ricci (επιμ.) [8th International ANAMED Annual Symposium], Istanbul: Koç University Press, 2022, σσ. 292 [ISBN 978-605-7685-84-1]

Η μελέτη των υλικών καταλοίπων των οικιών και οι γραπτές μαρτυρίες για την ιδιωτική ζωή συμβάλλουν στην κατανόηση των αρχιτεκτονικών και διακοσμητικών στοιχείων της αρχαίας οικίας και του τρόπου λειτουργίας του ιδιωτικού χώρου. Αν και οι αρχαίες οικίες αποτελούν θεμελιώδη πηγή για την κατανόηση των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και θρησκευτικών πτυχών των αρχαιότερων κοινωνιών, ουσιαστικά δεν έχουν μελετηθεί σε σημαντικό βαθμό. Ο συλλογικός τόμος *The Palimpsest of the House. Re-assessing Roman, Late Antique, Byzantine, and Early Islamic Living Patterns*, σε επιμέλεια των Inge Uytterhoeven and Alessandra Ricci που εκδόθηκε το 2022 στην Κωνσταντινούπολη φιλοδοξεί να καλύψει ως ένα βαθμό το ως άνω κενό. Οι εργασίες του που παρουσιάστηκαν στο 8ο Διεθνές Ετήσιο Συμπόσιο ANAMED με τίτλο: «The Palimpsest of the House: Re-Assessing Roman, Late Antique, Byzantine, Early Islamic Living Patterns» (Κος University Research Center for Anatolian Civilizations in Istanbul, 2013), διαπνέονται από μια ευρεία διαχρονική και διαπολιτισμική προσέγγιση που καλύπτει την Ρωμαϊκή και την Ύστερη Αρχαιότητα, όπως και την Βυζαντινή και την Πρώιμη Ισλαμική περίοδο.

Ο τόμος περιέχει, εκτός του εισαγωγικού κεφαλαίου, εννέα συμβολές ειδικών στις κατοικίες ερευνητών που εστιάζουν στις εξελίξεις, τις συνέχειες, τις αλλαγές, τις επιρροές και τις μεταμορφώσεις που δέχθηκαν οι ιδιωτικές κατοικίες στην ανατολική Μεσόγειο σε αυτές τις χρονικές περιόδους, με ιδιαίτερη έμφαση στην Κωνσταντινούπολη, τόπο διεξαγωγής του συμποσίου. Όλες οι μελέτες παρουσιάζουν εμπεριστατωμένα τα πορίσματα των ερευνών τους και τις ερμηνείες εργασιών πεδίου, όπως και νέες αναγνώσεις επιγραφικών και άλλων γραπτών δεδομένων.

Η εισαγωγή των Inge Uytterhoeven και Alessandra Ricci (σελ. 3-31), χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο (Inge Uytterhoeven, σελ. 1-9) τίθενται οι αρχές και το πλαίσιο επάνω στο οποίο στηρίχθηκε η έννοια του «παλίμψηστου» για την οικία στον παρόντα τόμο. Πρώτα από όλα είναι σημαντική η κατανόηση πτυχών του ιδιωτικού βίου μέσω της μελέτης της αρχαίας κατοικίας και των επιμέρους στοιχείων της, σχεδιασμού, οργάνωσης κάτοψης, αρχιτεκτονικών και διακοσμητικών στοιχείων. Υπόψη λαμβάνονται επίσης τα κείμενα τα σχετικά με τις οικίες, από επιγραφές έως γκράφιτι, που όμως χαρακτηρίζουν μια φάση της ιστορίας της οικίας. Προβληματισμοί εγείρονται γύρω από τυπολογίες και μεταφορές προτύπων της οικίας με αίθριο, της πλακοστρωμένης οικίας με περιστύλιο, κ.λ.π. Υπόψη θα πρέπει επίσης να λαμβάνεται και ο ιστορικός βίος της κάθε οικίας και οι αλλαγές που αυτή δέχθηκε με τους νέους ιδιοκτήτες. Η εφαρμογή της αρχής του «παλίμψηστου» σε ιδιωτικές κα-

τοικίες της Ρωμαϊκής και της Ύστερης Αρχαιότητας, της Βυζαντινής και της πρώιμης Ισλαμικής Μεσογείου μπορεί να ρίξει φως στην πολυπλοκότητα, τον πλούτο και τις πολλές όψεις που χαρακτηρίζει τις οικίες που ανήκουν σε αυτό το χρονολογικό και γεωγραφικό πλαίσιο. Οι οικίες συχνά παρουσιάζουν διάφορα στρώματα επεμβάσεων (καταστροφές και διατηρήσεις παλιότερων φάσεων) και στο πλαίσιο της θεώρησής τους ως «παλίμψηστων» μπορούν να προσφέρουν υλικό μελέτης για πολιτιστικές, πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές έννοιες, συμπεριφορές και έθιμα που συνδέονται με αυτά τα διαφορετικά στρώματα.

Στο δεύτερο μέρος της εισαγωγής (σελ. 10-15), η Alessandra Ricci αναφέρεται στο Μέγα Παλάτιον της Κωνσταντινούπολης, στην ιστορία και τις πηγές για τη μελέτη του, στον περιπτεριακό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του σε διάφορα επίπεδα, στη δυσκολία κατανόησης του ακριβούς σχεδίου του και στις ανασκαφικές εργασίες που αποκάλυψαν τις υποδομές του αρχικά στη βόρεια και την ανατολική περιοχή του. Ακολουθεί ο σχολιασμός επιμέρους χώρων του παλατιού που, με τη συνεχή χρήση και τις πολλές επεμβάσεις και αντικαταστάσεις κτιρίων με νέα σε διάφορες εποχές ταυτόχρονα με τη διατήρηση άλλων, θα μπορούσε εν δυνάμει να θεωρηθεί και αυτό ως ένα «παλίμψηστο».

Τέλος, στο τρίτο μέρος (Inge Uytterhoeven και Alessandra Ricci, σελ. 15-18, χωρίς τη βιβλιογραφία που ακολουθεί) τίθεται το ζήτημα της επαναξιολόγησης των οικιστικών μοτίβων τεσσάρων περιόδων: της Ρωμαϊκής, της Ύστερης Αρχαιότητας, της Βυζαντινής και της πρώιμης Ισλαμικής. Όπως τονίζουν οι επιμελήτριες, οι μελέτες του βιβλίου, στις οποίες αναφέρονται περιληπτικά, προσφέρουν πολλές νέες κατευθύνσεις στη μελέτη της οικίας και των επιμέρους χαρακτηριστικών της, όπως θα δούμε παρακάτω.

Η εργασία της Hanna Platts με τίτλο: «Identity or Identities? Defining Rome's Elite and the Elite Roman "Productive" Villa» (σελ. 33-61) εξετάζει τον όρο της ρωμαϊκής έπαυλης στην Αρχαιότητα και στις μέρες μας. Οι πλούσιες ρωμαϊκές επαύλεις είχαν ένα σημαντικό ρόλο στην επίδειξη του πλούτου της άρχουσας τάξης. Η συγγραφέας προτείνει την υιοθέτηση μιας διαφορετικής προσέγγισης στον όρο της «Ρωμαϊκής» ιδιότητας, καθώς η ποικίλη φύση της Ρωμαϊκής ελίτ αντανakλά επίσης στο ποικίλο κοινωνικό και πολιτιστικό φαινόμενο της έπαυλης. Επίσης προτείνει, όχι την κλασική μέχρι σήμερα προσέγγιση, αλλά μια «πολυθετική» (όρος της συγγραφέως) προσέγγιση της μελέτης των επαύλεων της ελίτ και των χρήσεών τους στη Ρωμαϊκή κοινωνία, γεγονός που επιτρέπει τη διάκριση ανάμεσα σε παραδείγματα επαύλεων. Υποστηρίζει επίσης ότι με την παραδοχή αυτών των διαφορών μπορούμε να

αντιληφθούμε όχι μόνο την πολυδύναμη φύση των ανώτερων στρωμάτων της Ρωμαϊκής κοινωνίας, αλλά και τον πολύπλοκο τρόπο με τον οποίο τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των επαύλεων χρησιμοποιήθηκαν ως εργαλεία για την οργάνωση και προβολή αυτών των ταυτοτήτων, τόσο σε επίπεδο φιλολογικό, όσο και στα ίδια τα κτίσματα και το διάκοσμό τους.

Η εργασία της Elisabeth Rathmayr με τίτλο: «The Significance of the Ephesian “Terrace Houses” as Residences of the Elite in the Greek East» (σελ. 64-98) μελετά τις οικίες της οικοδομικής νησίδας «Οικίες με δώμα 1 και 2» στην Έφεσο, που χρονολογούνται από την Ελληνιστική περίοδο ως τον 3ο αιώνα μ.Χ. Στην εργασία συγκρίνονται η οικία της ομάδας 1 της Ύστερης Αρχαιότητας με την οικιστική ενότητα 6 της ομάδας 2, καθώς ορισμένα αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία είναι κοινά. Ως πρότυπά τους πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία των κατοικιών της αυτοκρατορικής ελίτ ή του ίδιου του αυτοκρατορικού παλατιού της Ρώμης. Όλα τα παραπάνω στοιχεία φανερώνουν το υψηλό επίπεδο και την ευμάρεια των ιδιοκτητών των οικιών. Η εργασία επίσης ρίχνει φως στις διαφορετικές χρήσεις των δωματίων οι οποίες καθορίζονται από ορισμένα στοιχεία αρχιτεκτονικής, ευρήματα και επιγραφές.

Η Veronika Scheibelreiter-Gail («Entrance Areas of Ancient Houses and the Multiple Aspects of Their Inscriptions and Symbols», σελ. 99-121) παρουσιάζει τους χώρους εισόδου και τα δωμάτια οικιών της Ελληνικής Ανατολής. Μέσα από επιλεγμένα παραδείγματα της Ύστερης Κλασικής, της Ελληνιστικής, της Ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου και αυτής της Ύστερης Αρχαιότητας, η συγγραφέας εστιάζει σε σύμβολα και επιγραφές που βρίσκονται σε αυτούς τους χώρους, σε δάπεδα, προσόψεις και υπέρθυρα από την σημερινή Ελλάδα, τα Βαλκάνια και την Τουρκία. Τα υπέρθυρα φέρουν επιγραφές για προστασία και αποτροπαϊκά σύμβολα, ενώ οι επιγραφές για καλωσόρισμα και οι ευχές τοποθετήθηκαν στο εσωτερικό των οικιών, κυρίως σε ψηφιδωτά δάπεδα.

Η εργασία της Inge Uyterhoeven «Splendid Luxury. Representation and Display in the Roman and Late Antique Urban Elite Houses of Asia Minor» (σελ. 123-163), πραγματεύεται τις πολυτελείς οικίες που οικοδομήθηκαν στη Μικρά Ασία μετά την Ρωμαϊκή κατάκτηση (133-129 π.Χ.). Στις νέες οικίες, μεγαλύτερες σε κλίμακα και πλουσιότερες από τις αντίστοιχες των Ελληνιστικών χρόνων, καλά επιλεγμένοι συνδυασμοί αρχιτεκτονικών και διακοσμητικών στοιχείων πρόβαλλαν τις εκλεπτυσμένες επιλογές, την υψηλή κοινωνική υπόσταση και τον πλούτο του ιδιοκτήτη με στόχο να εντυπωσιάσουν τους επισκέπτες. Ο συνδυασμός μάλιστα «ελληνικών» και «ρωμαϊκών» στοιχείων

της οικίας αποτυπώνεται στις νέες μορφές του εντοίχιου και επιδαπέδιου διακόσμου, όπως και στην εξέλιξη των υποδομών της οικίας. Οι ιδιοκτήτες λοιπόν έκτισαν μεγάλες αριστοκρατικές κατοικίες που διαδόθηκαν κατά τον 4ο και 5ο αιώνα, με πολυτέλεια που ξεπέρασε παλαιότερες περιόδους στην ιδιωτική κοσμική αρχιτεκτονική, δίνοντας στις επαύλεις αυτές εμφάνιση παλατιών. Με αυτό τον τρόπο οι νέες κατοικίες λειτούργησαν ως όργανα προβολής της υψηλής κοινωνικής ταυτότητας των ενοίκων τους.

Η επόμενη εργασία της Lale Özgenel, με τίτλο: «The Nature of the "Courtyard House": Sampling Late Antique Houses in Asia Minor» (σελ. 165-195), ασχολείται με την αυλή της οικίας ως έναν χώρο για την τοπική αρχιτεκτονική της Αρχαιότητας, όπου πληρούσε μια ποικιλία λειτουργιών λειτουργώντας ως ο κύριος χώρος γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε η κατοικία τόσο αρχιτεκτονικά, όσο λειτουργικά και κοινωνικά. Με 16 αντιπροσωπευτικά παραδείγματα μικρασιατικών οικιών με αυλή από την Αφροδισιάδα, τις Σάρδεις, την Σαγαλασσό, Σίδη, Ξάνθο, Πέργη, Έφεσο, Ιεράπολη, Λαοδίκεια, η ερευνήτρια παρουσιάζει τα πλεονεκτήματα του εν λόγω τύπου οικίας: υιοθέτηση του «δημόσιου» και του «ιδιωτικού» χώρου, λειτουργία της αυλής ως χώρου δραστηριοτήτων, δυνατότητα διακόσμησης, καταλληλότητα για εσωστρεφή και συμπαγή σχεδιασμό, κλιματική αποδοτικότητα. Για όλα τα παραπάνω πλεονεκτήματα ο τύπος της οικίας με αυλή γνώρισε ευρύτατη διάδοση, με την αυλή να χρησιμεύει ως το εννοιολογικό, κοινωνικό και χωρικό σημείο εστίασης της οικίας της Ύστερης Αρχαιότητας.

Η εργασία της Pauline Piraud-Fournet έχει τίτλο: «A Late Antique Palace in Bostra (Bosra, Syria), the Seat of the Archbishop of the *Provincia Arabia* in the Sixth Century CE» (σελ. 197-218) και παρουσιάζει το μεγάλο συγκρότημα κατοικίας στη Βόστρα της Συρίας, γνωστό ως «παλάτι του Τραϊανού», που βρίσκεται δίπλα στη μεγάλη εκκλησία που αποκαλύφθηκε ανασκαφικά. Η ανασκαφική διερεύνηση του παλατιού, του μεγαλύτερου συγκροτήματος κατοικίας στη νότια Συρία, αποκάλυψε ότι αυτό οικοδομήθηκε στο τέλος του 5ου αιώνα μ.Χ. Το συγκρότημα αποτελείται από τέσσερα πολυώροφα κτίρια διατεταγμένα γύρω από μια κεντρική αυλή με περιστύλιο, με τρίκογχη αίθουσα και ένα δωμάτιο με μια ορθογώνια εσοχή. Δίπλα στην αίθουσα αποκαλύφθηκε ένα λουτρό του 6ου αιώνα, με την τελευταία μετασκευή του να χρονολογείται στο τέλος της περιόδου των Ομμεϋαδών. Το παλάτι εγκαταλείφθηκε και λιθολογήθηκε λίγο αργότερα, ενώ η ανεύρεση μιας μικρής μαρμάρινης πλάκας με σταυρό οδήγησε στην υπόθεση ότι ο τελευταίος ιδιοκτήτης του παλατιού ήταν ένας πλούσιος Χριστιανός. Η γειτνίαση του συγκροτήματος με τον πι-

θανό μητροπολιτικό ναό της Βόσρας οδήγησε στην πιθανή ταύτισή του με την κατοικία του αρχιεπισκόπου.

Ακολουθεί η μελέτη της P.M. Michèle Daviau, με τίτλο: «A House as Palimpsest: The Reshaping of Building 600 at Tall Jawa, Jordan» (σελ. 219-234) παρουσιάζεται το κτίσμα B600 στη θέση Tall Jawa στην Κεντρική Ιορδανία, όπου η πλούσια διώροφη οικία της πρώιμης Ισλαμικής περιόδου χρησιμοποιεί στον κάτω όροφο τα οικοδομικά κατάλοιπα μιας οικίας της εποχής του Σιδήρου (B700) κάνοντας χρήση όχι μόνο των τοίχων, αλλά αφήνοντας κατά χώραν τα κρημνίσματά της. Στην περίπτωση αυτή η επανάχρηση της οικίας B700 ως βάσης της οικίας B600 συνιστά ένα δημιουργικό «παλίμψηστο» της αρχαίας οικίας.

Η εργασία της Alessandra Ricci με τίτλο: «Ernest Mamboury, the Late Antique Residential Complex at Rhegion (Küçükçekmece, Istanbul) and Its Architecture» (σελ. 235-261) αναφέρεται στην ανασκαφική έρευνα του Ernest Mamboury το 1938 στο Ρήγιον (Küçükçekmece) κοντά στην Κωνσταντινούπολη και στις σημαντικές αποκαλύψεις του συγκροτήματος κατοικιών της Ύστερης Αρχαιότητας (με αψιδωτά κτίσματα), όπως και λουτρού στο χώρο της ακρόπολης, η εξερεύνηση του οποίου δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Το άρθρο συνοδεύεται από φωτογραφίες και σχέδια του συγγραφέα από το αρχείο της ανασκαφής. Αν και το συγκρότημα στο Ρήγιον είναι ένα από τα μεγαλύτερα αποκαλυφθέντα οικιστικά συγκροτήματα της Κωνσταντινούπολης και της ευρύτερης περιοχής της, αναμφίβολα αυτοκρατορικού σχεδιασμού, ανοικτά παραμένουν τα ζητήματα των κτητόρων, πιθανών επίσημων χρήσεών του, αλλά και των κατά καιρούς οικητόρων του.

Η τελευταία εργασία, του Rahmi Asal, με τίτλο: «The Istanbul Archaeological Museum's Excavations in the Asian Hinterland of the City: An Interim Report» (σελ. 263-276) παρουσιάζει τα αποτελέσματα των ανασκαφών σε δύο θέσεις των ασιατικών προαστίων της Κωνσταντινούπολης. Στη θέση Kartal Dragos αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα ενός βυζαντινού λουτρού με πολύχρωμα επιτοίχια πλακίδια, τα κατάλοιπα μιας βασιλικής και μιας κατοικίας με ορθογώνιο σχήμα, με ευρήματα που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον 4ο μέχρι τον 13ο αιώνα. Στον αρχαιολογικό χώρο του Δήμου Sancaktepe ανασκάφηκαν τα ερείπια του Παλατιού του Δάματρου που κτίστηκε από τους αυτοκράτορες Τιβέριο Β' (578-582) και Μαυρίκιο (582-602) και ήταν σε χρήση ως τον 13ο αιώνα. Αποκαλύφθηκαν δύο κύριες κτιριακές ενότητες (λουτρό και κτίσμα με ψηφιδωτά), μια κινστέρνα, ένας χώρος αποχωρητηρίων, αρκετοί τάφοι και ένας χώρος εργαστηρίου. Δυστυχώς, η έλλειψη υπομνήματος στο

σχέδιο της ανασκαφής δυσχεραίνει την κατανόηση των χώρων που παρουσιάζονται.

Πέρα από την υποδειγματική μελέτη των αρχαιολογικών καταλοίπων των επιλεγμένων οικιών και οικιστικών συγκροτημάτων στις επιμέρους μελέτες του, ο υπό παρουσίαση τόμος προσφέρει πολλές οπτικές και κατευθύνσεις που μπορούν να διερευνηθούν κατά τη μελέτη των αρχαίων κατοικιών. Οι μελέτες του βιβλίου επιλέγουν μια διαχρονική και διαπεριφερειακή προσέγγιση δίνοντας προτεραιότητα στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των αστικών, προαστιακών και των αγροτικών οικιών της ανώτερης κοινωνικά τάξης, τα οποία, λόγω της συχνά αιωνόβιας κατοίκησής τους, επιτρέπουν την αναδρομή σε διαφορετικά κτιριακά και κατοικήσιμα στρώματα και, ως εκ τούτου, τη μελέτη τους ως «παλίμψηστων». Εξετάζοντας ένα ευρύ χρονικό πλαίσιο και αξιοποιώντας μια διαπολιτισμική οπτική γωνία προσέγγισης της μελέτης του υλικού, ο τόμος επανεξετάζει, στο μέτρο του δυνατού, τις λεγόμενες «μεταβατικές» περιόδους, όπως και τον αντίκτυπο των ιστορικών γεγονότων στον χώρο της αστικής οργάνωσης και κυρίως της κατοικίας και διερευνά δίκτυα, ανταλλαγές και ώσμωση πολιτισμών στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

Πασχάλης Ανδρούδης
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ
pandroudis@hist.auth.gr

P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini 11. Makedonien, südlicher Teil*, 2 Bde., mit Beiträgen von A. Pülz und unter Mitwirkung von M.St. Popović, mit 198 Abbildungen auf Tafeln, einer Grundkarte und drei Sonderkarten, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2022, σσ. xcix + 1287 [ISBN 978-3-7001-8650-2]

Με τη δημοσίευση του δίτομου έργου του Peter Soustal για τη Μακεδονία εντός των σημερινών ελλαδικών συνόρων, ολοκληρώθηκε με επιτυχία ένα από τα μεγαλύτερα προγράμματα της *Tabula Imperii Byzantini* που διήρκεσε 20 χρόνια. Το βιβλίο δημοσιεύτηκε σε μια εποχή στην οποία αυξάνεται διαρκώς το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας για τη μελέτη της Ιστορικής Γεωγραφίας και Μνημειακής Τοπογραφίας της Μακεδονίας κατά τη Βυζαντινή περίοδο.

Το δίτομο έργο του Peter Soustal (1.287 σελίδες με κείμενα, 99 σελίδες με φωτογραφίες και τέσσερις χάρτες) περιέχει λήμματα με αλφαβητική σειρά για

όλους τους Βυζαντινούς οικισμούς, τοπωνύμια, κάστρα, μονές και στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος (όπως όρη, ποτάμια, ρυάκια, λίμνες, ακρωτήρια, κ.λπ.), εντός των σημερινών ελληνικών ορίων, από τον 4ο ως και τον 15ο αιώνα. Οι ιστορικές και αρχαιολογικές πληροφορίες παρουσιάζονται πολύ αναλυτικά και με επικαιροποιημένη βιβλιογραφία. Για τη συγγραφή του βιβλίου, ο Peter Soustal βασίστηκε σε βυζαντινές και οθωμανικές πηγές για τους οικισμούς, με ή χωρίς αρχαιολογικά κατάλοιπα, στην πλούσια δευτερεύουσα βιβλιογραφία, αλλά και στις δικές του επιτόπιες έρευνες. Πολύτιμη υπήρξε η συμβολή των συνεργατών του Mihailo Poronić και Andreas Pülz. Ο συγγραφέας συνέταξε έναν κατάλογο για κάθε οικισμό ή τοποθεσία, με την αρχική, αλλά και τις μεταγενέστερες ονομασίες του, τον τοπογραφικό του εντοπισμό, τη χιλιομετρική του απόσταση από σημαντικά αστικά κέντρα, αλλά και το γεωγραφικό του μήκος και πλάτος.

Μετά τα γεωγραφικά στοιχεία, ακολουθεί μια σύντομη ιστορική σημείωση για τον κάθε οικισμό και τα μνημεία του (όπου ακόμη υπάρχουν). Εξίσου σημαντική είναι η συνεισφορά του συγγραφέα στη μελέτη των προσώπων που μνημονεύονται σε πόλεις, οικισμούς και μοναστήρια, με συχνές αναφορές στο Προσωπογραφικό Λεξικό της Παλαιολόγειας περιόδου (*Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*).

Ο πρώτος τόμος περιέχει τον πρόλογο (σελ. 7-8), την εισαγωγή (σελ. 9-19), τον κατάλογο των εικόνων (σελ. 21-23), τις βραχυγραφίες και τη βιβλιογραφία (σελ. 25-104). Ακολουθεί η γεωγραφική επισκόπηση (σελ. 105-111), η σχηματική επισκόπηση του βυζαντινού δικτύου δρόμων (σελ. 111) και τα λήμματα των οικισμών και θέσεων (σελ. 113-640). Στο ιδιαίτερα εκτενές λήμμα για τη Θεσσαλονίκη (σελ. 115-180) μελετάται η ιστορική διαδρομή της πόλης και της ενδοχώρας της στους Βυζαντινούς χρόνους. Ακολουθούν τα υπόλοιπα λήμματα (σελ. 181-640). Ο δεύτερος τόμος περιέχει τα λήμματα για τα γράμματα L-Z στις σελίδες 647-1132.

Μετά το ευρετήριο των όρων (σελ. 1133-1149), ακολουθεί το γεωγραφικό ευρετήριο με τα τοπωνύμια (σελ. 1151-1282) και το γλωσσάρι (σελ. 1283-1287). Έπεται το παράρτημα των 198 φωτογραφιών, ένας χάρτης της Μακεδονίας σε κλίμακα 1: 800.000 και τρεις χωριστοί λεπτομερείς χάρτες, σε κλίμακα 1: 400.000.

Το εκτενέστατο λήμμα για τη Θεσσαλονίκη καταδεικνύει τη βαθιά γνώση του συγγραφέα για την πόλη του αγίου Δημητρίου, την ιστορία της από την αρχαιότητα και τα βυζαντινά χρόνια ως την Οθωμανική περίοδο, αλλά και για τα σημαντικά μνημεία της. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζονται ναοί και μονές

εντός και εκτός των τειχών, μαζί με διάφορες τοποθεσίες, τοπωνύμια και μνημεία στην ενδοχώρα της.

Πολλές σελίδες του βιβλίου είναι αφιερωμένες στις μεγαλύτερες πόλεις της Μακεδονίας (Δράμα, Σέρρες, Καβάλα, Βέροια, Καστοριά). Πλούσια είναι και η καταγραφή των στοιχείων για την ενδοχώρα και τις παραγωγικές περιοχές που συνδέονταν με την κάθε πόλη. Αναφορά γίνεται διαχρονικά στο οδικό δίκτυο της Μακεδονίας, στην Εγνατία οδό και τη σύνδεση των παραπάνω πόλεων με τη Θεσσαλονίκη, αλλά και στις θαλάσσιες επικοινωνίες και εμπόριο των πόλεων που διέθεταν λιμάνια με τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η συμβολή του Peter Soustal σε ζητήματα λιγότερο γνωστά, όπως η ιστορική και μνημειακή τοπογραφία του Αγίου Όρους. Ο συγγραφέας παρουσιάζει, εκτός από τις 20 κυρίαρχες μονές, πλούσια γραπτή και αρχαιολογική τεκμηρίωση για τις μονές που είχαν κτιστεί στο Άγιον Όρος κατά τον 10ο και 11ο αιώνα, διερευνώντας παράλληλα και τυχόν κτιριακά κατάλοιπά τους.

Μια από τις μεγαλύτερες δυσκολίες για την ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας είναι η παρουσία Σλαβικών τοπωνυμίων και η σχέση τους με πρώιμους Σλαβικούς οικισμούς. Για τους τελευταίους, στοιχεία παρέχονται από λίγες σποραδικές ιστορικές μαρτυρίες που συχνά παρουσιάζουν προβλήματα χρονολογικής και γεωγραφικής ασάφειας ή ακόμη και ιστορικής αξιοπιστίας. Το γεγονός αυτό οδήγησε συχνά στην κακή ερμηνεία τους από τη σύγχρονη έρευνα και στη δημιουργία αυθαίρετων και αναπόδεικτων απόψεων. Ο Peter Soustal επανεξετάζει διάφορες ιστορικές μαρτυρίες των Βυζαντινών πηγών, διακρίνοντας τις ασφαλείς πληροφορίες που παρέχουν –γεγονός που τον οδήγησε στην επανεξέταση παλαιότερων απόψεων– και απορρίπτοντας τις μη αξιόπιστες πληροφορίες τους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο συγγραφέας εξετάζει τα σχετικά αρχαιολογικά δεδομένα και τοπωνύμια, καταθέτοντας τη δική του σπουδαία συνεισφορά στην ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας κατά τη Βυζαντινή περίοδο.

Το μνημειώδες έργο του Peter Soustal αξίζει το θαυμασμό μας για πολλούς λόγους. Είναι το προϊόν της εικοσάχρονης έρευνάς του σε πολλές κατευθύνσεις. Οι δυσκολίες που αντιμετώπισε ο συγγραφέας ήταν πάρα πολλές και αφορούσαν στην ταύτιση των τοπωνυμίων, την αναφορά των τοπωνυμίων στις πηγές, όπως και την ταύτισή τους που βασίζεται σε άλλα δεδομένα. Ο συγγραφέας προχώρησε στη διόρθωση και ταύτιση τοπωνυμίων και θέσεων με πολλές επιτόπιες επισκέψεις, αναιρώντας παλαιότερες κρατούσες απόψεις.

Ο Peter Soustal αποπεράτωσε ένα έργο υψηλής έμπνευσης, πλαισίου έρευνας και ποιότητας σύνθεσης, με αμέτρητες ώρες συστηματικής έρευνας πεδίου και εργασίας γραφείου. Κάποιος θα μπορούσε να επισημάνει την έλλειψη ορισμένων δημοσιευμένων μονογραφιών ή άρθρων από τη βιβλιογραφία που διέφυγαν της προσοχής του συγγραφέα. Η έλλειψη αυτή είναι κατανοητή και θεμιτή ως ένα βαθμό, καθώς η ένταξη, η μελέτη και αξιοποίησή τους στο έργο του θα απαιτούσε πολύ περισσότερες σελίδες, πιθανόν και έναν ακόμη τόμο.

Το μνημειώδες και υποδειγματικό από πολλές απόψεις έργο του Peter Soustal αποτελεί ένα θησαυρό καταγραφών και πληροφοριών, ένα πρότυπο κριτικής αντιμετώπισης και αξιοποίησης των δεδομένων, αλλά και ένα πρότυπο σύνθεσης της ιστορικής και μνημειακής τοπογραφίας των οικισμών. Στις σελίδες του μεγάλης αξίας αυτού έργου, οι αναγνώστες θα βρουν πολύτιμα στοιχεία για την διαχρονική ιστορική και μνημειακή γεωγραφία της Μακεδονίας, λεπτομέρειες για ιστορικά γεγονότα, πρόσωπα, κοσμικά και εκκλησιαστικά μνημεία και υποδομές των μεγάλων αστικών κέντρων, αλλά και των μικρότερων οικισμών. Επιπρόσθετα, ο συγγραφέας καταθέτει τις απόψεις του για σημαντικά ζητήματα, με κριτική όποτε οι συνθήκες το απαιτούν. Για τους παραπάνω λόγους συστήνουμε ανεπιφύλακτα το σπουδαίο αυτό σύγγραμμα στους ερευνητές, αλλά και στο ευρύ κοινό που ενδιαφέρεται για την ιστορική γεωγραφία και τοπογραφία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους Χρόνους.

Πασχάλης Ανδρούδης
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ
pandroudis@hist.auth.gr

Ν. Βρυζίδης / Π. Ανδρούδης / Μ. Martiniani-Reber (επιμ.), *Μετάξι και πορφύρα. Ο κόσμος του βυζαντινού και μεταβυζαντινού υφάσματος*, Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν, 2023, σσ. 280, 28×23 εκ. [ISBN 978-618-218-011-2]

Η ιδέα για τη συγγραφή ενός συλλογικού τόμου στα ελληνικά με θέμα το βυζαντινό και μεταβυζαντινό ύφασμα συνελήφθη στο γεύμα που ακολούθησε την ημερίδα «Συμβολή στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές εφαρμοσμένες τέχνες: υφάσματα, κεντητική», που διοργανώθηκε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στις 29 Νοεμβρίου 2019. Με την ευκαιρία αυτή, οι τρεις ομιλητές της ημερίδας και μετέπειτα επιμελητές του τόμου επεσήμαναν τη σπάνι εξειδικευμένων δημοσιεύσεων για τα υφάσματα της μεσαιωνικής και νε-

ότερης εποχής στα ελληνικά, γεγονός που έχει ως συνακόλουθο την απουσία καθιερωμένης ορολογίας για τα θέματα αυτά στη γλώσσα μας. Το κενό αυτό φιλοδοξεί να καλύψει ο τόμος *Μετάξι και πορφύρα. Ο κόσμος του βυζαντινού και μεταβυζαντινού υφάσματος*, που εκδόθηκε από τις εκδόσεις Καπόν με την υποστήριξη των κοινωφελών ιδρυμάτων Αιγέας, Α.Γ. Λεβέντης και Janet Zakos και βραβεύθηκε από την Ακαδημία Αθηνών.

Όπως σημειώνεται στο εισαγωγικό σημείωμα των επιμελητών (σ. 10-11) στόχος τους ήταν να προσφέρουν στο αναγνωστικό κοινό ένα «ολοκληρωμένο επιστημονικό εγχειρίδιο, από το οποίο μπορεί να ξεκινήσει κάποιος τη μελέτη του υφάσματος». Και πράγματι, ο τόμος επιτυγχάνει τον στόχο αυτό μέσα από δεκαεπτά μελέτες, που αφορούν στα πολυτελή υφάσματα και κεντήματα που παράγονται στην Ανατολική Μεσόγειο ή εισάγονται σε αυτή από την ευρωπαϊκή Δύση, την Εγγύς και Μέση Ανατολή, κυρίως κατά τη μεσαιωνική και νεότερη περίοδο καλύπτοντας όμως ένα ευρύτερο χρονολογικό φάσμα που εκτείνεται από τον 4ο έως και τον 20ό αιώνα, ενώ μία μελέτη είναι αφιερωμένη σε ζητήματα προστασίας και συντήρησης υφασματικών αντικειμένων. Συμπληρώνονται από χάρτη των θέσεων στις οποίες γίνεται αναφορά στα επιμέρους κείμενα (σ. 8-9), γλωσσάρι (Βρυζίδης και Martiniani-Reber, σ. 258-259), βιογραφικά σημειώματα των συγγραφέων του τόμου (σ. 277), καθώς και ευρετήριο τόπων (σ. 278-279). Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στην πλούσια εικονογράφηση του τόμου με έγχρωμες φωτογραφίες υψηλής ανάλυσης, που επιτρέπουν στον αναγνώστη να έχει άμεση εποπτεία των υφασμάτων και κεντημάτων που αναλύουν οι συγγραφείς του τόμου.

Η μελέτη του Warren Woodfin με τίτλο «Θάλασσα από ύφασμα. Υφάσματα της Μεσογείου από την ύστερη αρχαιότητα έως την πρώιμη νεότερη εποχή» (σ. 12-17) αποτελεί ένα σύντομο κείμενο εισαγωγικού χαρακτήρα που αναδεικνύει αφενός τη σημασία της πορφύρας ως ηγεμονικού συμβόλου και αφετέρου τον ρόλο των μεταξωτών υφασμάτων στη βυζαντινή κοινωνία ως εμπορικών προϊόντων, διπλωματικών δώρων, μέσων πληρωμής, συμβόλων κοινωνικής ιεράρχησης, αλλά και ως ιερών κειμηλίων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα κοινά τεχνικά/κατασκευαστικά, αλλά και αισθητικά χαρακτηριστικά που συνδέουν τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά υφάσματα με αυτά της Ανατολής αλλά και της Δύσης. Δυστυχώς, το κείμενο αυτό, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα του τόμου, δεν συνοδεύεται από βιβλιογραφική τεκμηρίωση, στερώντας τον αναγνώστη από τη δυνατότητα να εμβαθύνει, εφόσον το επιθυμεί, σε κάποια από τις πολλές πτυχές του υφάσματος που θίγει.

Το κείμενο του Πασχάλη Ανδρούδη «Τα 'κοπτικά' υφάσματα από τη βυζαντινή Αίγυπτο» (σ. 18-30) εστιάζουν σε μια ιδιαίτερη επαρχία της Βυζαντι-

νής αυτοκρατορίας, από την οποία, χάρη στις ευνοϊκές κλιματικές συνθήκες, έχει σωθεί μεγάλος αριθμός υφασμάτων της ύστερης αρχαιότητας –από τον 4ο αι. έως και την αραβική κατάκτηση της Αιγύπτου (640/1). Πρόκειται κυρίως για λινομάλλινα υφάσματα με έντονα χρώματα σε ποικίλλα μεγέθη για διαφορετικές χρήσεις, τα οποία προέρχονται στην συντριπτική τους πλειονότητα από τάφους. Η μελέτη συνοψίζει όσα γνωρίζουμε για τις τεχνικές παραγωγής τους (βαφή, ύφανση), την εικονογραφία τους και τη χρήση τους, ενώ ολοκληρώνεται με μια σύντομη αναφορά και στα μεταξωτά υφάσματα, τα οποία είχαν εισαχθεί στην Αίγυπτο την περίοδο εκείνη. Καθώς η βιβλιογραφία που αφορά στους τρόπους διοχέτευσης αρχαιοτήτων στην αγορά και στη συγκρότηση συλλογών τα τελευταία χρόνια αυξάνεται, θα ήταν ενδιαφέρουσα μια αναφορά στις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζουν τα κοπτικά υφάσματα ως προς αυτό: γνωρίζουμε ότι τα τμήματα των ενδυμάτων που έφεραν εικονογράφηση αποκόπτονταν και επικολλούνταν σε άλμπουμ, από τα οποία επέλεγαν οι αγοραστές.¹ Ειδικά για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, χρήσιμη θα ήταν επίσης μια σύντομη αναφορά στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, τη σημαντικότερη συλλογή τέτοιου είδους υφασμάτων στην Ελλάδα.²

Τη συνέχιση της παραγωγής υφασμάτων στην περιοχή της Αιγύπτου κατά την επόμενη, ισλαμική περίοδο (7ος-αρχές 16ου αι.) εξετάζει το κεφάλαιο της Μαρίας Σάρδη, «Η υφαντουργία της ισλαμικής Αιγύπτου» (σ. 100-115). Επισημαίνονται οι συνέχειες στον τομέα της κατασκευής, αλλά και οι ασυνέχειες σε αυτόν της διακόσμησης που επιβλήθηκαν από την ανεικονικότητα του Ισλάμ με συνακόλουθο τη δημοφιλία του επιγραφικού διακόσμου. Ο αναγνώστης που έρχεται από τον κόσμο του Βυζαντίου θα βρει εξαιρετικά ενδιαφέρουσες τις κοινές πρακτικές που παρατηρούνται ως προς την ύπαρξη αυτοκρατορικών/δημοσίων εργαστηρίων, αλλά και τη χρήση των υφασμάτων από τους ηγεμόνες στο πλαίσιο τελετουργιών.

Τρεις μελέτες υπογράφονται από την Marielle Martiniani Reber και αναφέρονται στα υφάσματα της πρώιμης («Τα υφάσματα στους πρώτους αιώνες του Βυζαντίου», σ. 31-57) και μέσης βυζαντινής περιόδου («Ο διάκοσμος μεταξωτών που αποδίδονται στην περίοδο της Εικονομαχίας», σ. 44-57· «Τα μεταξωτά της μεσοβυζαντινής περιόδου», σ. 58-73) αντιστοίχως. Βασισμένη στην πολυετή ενασχόλησή της με το αντικείμενο, η συγγραφέας παρουσιάζει

1. Th.K. Thomas, *From Curiosities to Objects of Art. Modern Reception of Late Antique Egyptian Textiles as Reflected in Dikran Kelekian's Textile Album of ca. 1910*, στο: J.D. Alchermes / H.C. Evans / Th.K. Thomas (επιμ.), *Anathemata Eortika. Studies in Honor of Thomas F. Matthews*, Mainz 2009, 300-312.

2. *Μουσείον Μπενάκη. Κοπτικά υφάσματα*, Αθήνα 1971.

τις τεχνικές κατασκευής υφασμάτων με ιδιαίτερη έμφαση στις διαφορετικές υφάνσεις των βυζαντινών μεταξωτών και επισημαίνει τις εικονογραφικές προτιμήσεις ανά περίοδο, συχνά μάλιστα μέσω παραδειγμάτων σχετικά άγνωστων που η ίδια έχει μελετήσει. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις της για τη σημασία των υφασμάτων που σώζονται από την περίοδο της Εικονομαχίας, τα οποία καλύπτουν το κενό που έχει προκύψει από την καταστροφή απεικονίσεων σε άλλα μέσα μετά την επικράτηση των εικονοφίλων. Ειδικά στην περίπτωση των μεσοβυζαντινών υφασμάτων, αν και περιορίζεται στα μεταξωτά της περιόδου των Μακεδόνων, η συγγραφέας επιμένει ιδιαίτερα και στη μαρτυρία των γραπτών και εικονιστικών πηγών σχετικά με την κατασκευή, εμπορία και χρήση των μεταξωτών, αναδεικνύοντας παράλληλα και τις επιδράσεις από την ισλαμική Ανατολή.

Η ύστερη βυζαντινή περίοδος εξετάζεται από τον Νικόλαο Βρυζιδη στη μελέτη «Υφάσματα από Ανατολή και Δύση στο Ύστερο Βυζάντιο» (σ. 136-145). Όπως διαφαίνεται και από τον τίτλο, η μελέτη εστιάζει κυρίως στις εισαγωγές υφασμάτων, αλλά και ενδυματολογικών τάσεων, που παρατηρούνται στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, η οποία μετά το 1261 λειτουργεί ως μεθόριος μεταξύ ισλαμικής Ανατολής και Δυτικής Ευρώπης. Μέσα από την εικονιστική μαρτυρία και παραδείγματα που σώθηκαν ως σταχώσεις βιβλίων, επικολήσεις στην οπίσθια όψη φορητών εικόνων και ταφικά κατάλοιπα, σκιαγραφείται ο πολυσυλλεκτικός χαρακτήρας των υφασμάτων που κυκλοφορούσαν στο Βυζάντιο κατά την Ύστερη περίοδο. Η μελέτη αναδεικνύει με υποδειγματικό τρόπο, μέσω συγκεκριμένων συγκρίσεων και παραλλήλων, επιδράσεις που στην παλαιότερη βιβλιογραφία θίγονταν υπαινικτικά και μόνο ως διαίσθηση των συγγραφέων.

Σε συνάφεια με το κεφάλαιο αυτό βρίσκονται δύο μελέτες, που προηγούνται και εστιάζουν στην ισλαμική και την λατινική υφασματική παράδοση. Στο κεφάλαιο «Σελτζουκικά και μογγολικά υφάσματα από τον κόσμο της Κεντρικής Ασίας (11ος-14ος αιώνας)» (σ. 86-99) του Πασχάλη Ανδρούδη παρουσιάζονται οι βασικές τάσεις και μια επιλογή παραδειγμάτων σελτζουκικών και μογγολικών υφασμάτων, τα τελευταία μάλιστα προερχόμενα και μέσα από τη μνημειακή ζωγραφική της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Η περίοδος της Λατινοκρατίας μετά το 1192 στην Κύπρο και μετά το 1204 στον ελλαδικό χώρο είναι το αντικείμενο του κεφαλαίου «Η παραγωγή υφασμάτων των Λατινικών βασιλείων στην Ελλάδα και στην Κύπρο» (σ. 74-85) που υπογράφει η Marielle Martiniani Reber. Μέσα από τέσσερα παραδείγματα του 13ου και 14ου αι. που αποδίδονται στο Δουκάτο των Αθηνών και την Κύπρο, η συγγραφέας επισημαίνει τον συνδυασμό βυζαντινών και δυτικοευρωπαϊκών τε-

χνικών και εικονογραφικών θεμάτων που χαρακτηρίζουν τα σπάνια αυτά έργα.

Τις δύο βασικές τάσεις που εντόπισε στην ύστερη βυζαντινή περίοδο στην κοσμική και εκκλησιαστική χρήση του υφάσματος –αναφέρομαι στις εισαγωγές τάσεων και υφασμάτων από τον κόσμο της Ανατολής και της Δυτικής Ευρώπης αντιστοίχως– παρακολουθεί ο Νικόλαος Βρυζίδης στον χώρο της Εκκλησίας για την πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο στο κεφάλαιο «Ελληνορθόδοξα άμφια από οθωμανικά και ιταλικά υφάσματα (15ος-17ος αι.)» (σ. 164-175). Την εποχή αυτή αποκρυσταλλώνονται εξελίξεις που εν σπέρματι υπήρχαν ήδη στο ύστερο Βυζάντιο: πέρα από την απόλυτη πλέον κυριαρχία εισαγόμενων υφασμάτων, παρατηρείται έντονη χρήση κοσμικών διακοσμητικών θεμάτων, τα οποία προέρχονται από το ηγεμονικό λεξιλόγιο έκφρασης εξουσίας. Η υιοθέτησή τους από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και τα ανώτερα κλιμάκια του ορθόδοξου κλήρου δεν είναι άσχετη με τον νέο ρόλο τους ως υποκατάστατων της αυτοκρατορικής εξουσίας για τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς. Από τον 17ο αι. και έως τον 19ο, οι προτιμήσεις του κλήρου, όπως εκφράζονται μέσω των σωζόμενων αμφίων, στρέφονται προς την Περσία και την Ινδία, φημισμένους τόπους παραγωγής υφασμάτων. Όπως ορθά παρατηρεί ο Νικόλαος Βρυζίδης στο κεφάλαιο «Ινδικά και περσικά υφάσματα στον ελλαδικό χώρο (17ος-19ος αι.)» (σ. 210-221), η στροφή αυτή εντάσσεται στο νέο πλαίσιο διεύρυνσης των παγκοσμίων εμπορικών δικτύων με την εμπλοκή Ισπανών, Ολλανδών, Αρμενίων κ.ά.

Την άγνωστη πλέον, αλλά ανθίζουσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων στη Χίο παρουσιάζει η Άννα Μπαλιάν στο κεφάλαιο «Από τη Γένοβα στην Κωνσταντινούπολη. Η βιοτεχνία μεταξωτών της Χίου» (σ. 192-209), το οποίο αποτελεί επικαιροποιημένη μετάφραση παλαιότερης μελέτης της συγγραφέα (βλ. σ. 193, σημ. 1).³ Αξιοποιώντας σωζόμενα παραδείγματα και τις γραπτές πηγές αναδεικνύει την ιδιαίτερη αυτή βιοτεχνία που έχει τις ρίζες της στη γενουατική Χίο και φθάνει έως και τον 19ο αι. με πελάτες που περιελάμβαναν ακόμη και τον οθωμανό σουλτάνο.

Τρεις μελέτες του τόμου είναι αφιερωμένες σε μια από τις πιο ιδιαίτερες παραγωγές της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, αυτή της κεντητικής και δη της χρυσοκεντητικής. Η παραγωγή της βυζαντινής περιόδου καλύπτεται μέσα από μια επισκόπηση των κύριων τάσεων από τον 12ο αι., οπότε και έχουμε τα πρώτα σωζόμενα παραδείγματα, έως και τον 16ο αι., μέσα από

3. A. Ballian, *From Genoa to Constantinople. The Silk Industry of Chios*, στο: S. Babaie / M. Gibson (επιμ.), *The Mercantile Effect: Art and Exchange in the Islamicate World during the 17th and 18th Centuries*, Λονδίνο 2018, 86-101.

διάφορα παραδείγματα λειτουργικών υφασμάτων που εξετάζει αναλυτικά ο Κωνσταντίνος Βαφειάδης στις συμβολές του «Βυζαντινή εκκλησιαστική κεντητική. Παράδοση και καινοτομία» (σ. 117-135) και «Από το βυζαντινό στο μεταβυζαντινό κέντημα. Λειτουργικά πέπλα και άμφια (15ος-16ος αι.)» (σ. 146-163). Παρά την οθωμανική κατάκτηση, η βυζαντινή παράδοση παρουσιάζεται ισχυρή έως τα τέλη του 16ου αι., οπότε και εμφανίζονται νεωτεριστικές τάσεις. Αυτές καταγράφονται από τις Έλενα Παπασταύρου και Δάφνη Φίλιου στο κεφάλαιο «Το ελληνορθόδοξο κέντημα στην Κωνσταντινούπολη κατά την Οθωμανική περίοδο» (σ. 176-191), που σκιαγραφεί την κεντητική της Κωνσταντινούπολης των τριών αυτών αιώνων μέσα από παραδείγματα που φυλάσσονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Πρόκειται για την εποχή δράσης των φημισμένων σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο κεντητριών της Κωνσταντινούπολης (Δεσποινέτα, Μαριώρα, Κοκόνα του Ρολογά, Γρηγορία).

Τη χρήση υφασμάτων από μια διαφορετική θρησκευτική παράδοση στον ελλαδικό χώρο παρουσιάζει το κεφάλαιο της Χριστίνας Μερή-Burbeck «Συναγωγικά υφάσματα στον ελλαδικό χώρο κατά τον 19ο αι.» (σ. 222-233) αντλώντας παραδείγματα από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, αρκετά εκ των οποίων βρίσκονται σε δεύτερη χρήση. Ως τα μέσα σχεδόν του 20ού αιώνα φθάνει η μελέτη της Φανής Καλοκαιρινού «Τα τυποβαφεία του Τυρνάβου» (σ. 234-245), ακολουθώντας την παραγωγή σταμπωτών βαμβακερών υφασμάτων στη θεσσαλική πόλη, οι απαρχές της οποίας θα πρέπει ίσως να τοποθετηθούν ήδη στον 17ο αιώνα. Ο τόμος κλείνει με ένα κεφάλαιο της Άννας Καρατζάνη αφιερωμένο στον χειρισμό και τη συντήρηση υφασματικών αντικειμένων («Ασφάλεια και προστασία κατά τον χειρισμό υφασματικών αντικειμένων», σ. 246-257).

Όπως διαπιστώνει κανείς από τη συνοπτική παρουσίαση που προηγήθηκε, ο τόμος *Μετάξι και Πορφύρα. Το βυζαντινό και μεταβυζαντινό ύφασμα* περιλαμβάνει πολύ περισσότερα από όσα ο τίτλος του υπονοεί, καθώς εμπεριέχει μελέτες για υφάσματα που δεν είναι μεταξωτά, ενώ επεκτείνεται στην ευρύτερη μεσογειακή λεκάνη πέραν του βυζαντινού κόσμου. Η επιλογή των επιμελητών να εντάξουν στον τόμο μελέτες για την ισλαμική και λατινική παραγωγή στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου επιτρέπει στον αναγνώστη να κατανοήσει καλύτερα τις ευρύτερες συνθήκες υπό τις οποίες άνθισε η βυζαντινή παραγωγή, αλλά και τις εξωτερικές επιδράσεις που αυτή δέχθηκε. Όσον αφορά στις υστερότερες περιόδους, ανακύπτει το γνωστό πρόβλημα του όρου «μεταβυζαντινός», δικαιολογημένου στην περίπτωση υφασμάτων του εκκλησιαστικού χώρου, αλλά μάλλον προβληματικού στην περίπτωση κοσμικής παραγωγής

στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τέλος, το θέμα των πορφυρών υφασμάτων –των τεχνικών παραγωγής, του συμβολισμού και της διάδοσης τους στον χώρο και τον χρόνο– μόνο ακροθιγώς θίγεται παρά την εμφάνισή του στον τίτλο του τόμου.

Διατρέχοντας τις δεκαεπτά μελέτες του τόμου και τα παραρτήματά του, ο αναγνώστης εντοπίζει κάποιες εκδοτικές αδυναμίες που θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί με προσεκτικότερη επιμέλεια. Πέρα από κάποια ορθογραφικά λάθη (π.χ. σ. 24: «εγκαταλήφθηκαν», σ. 80: «μποροί»), τα οποία θεωρώ τυπογραφικά, όπως και τη χρονολογία «1843/44» για τον ναό του Άγιο Αθανασίου Μουζάκη (σ. 139), παρατηρούνται προβλήματα στις μελέτες που έχουν μεταφραστεί. Έτσι, το μαφόριο της Θεοτόκου έγινε «ωμοφόριο» (σ. 13), το κοράκι που ταΐζει τον προφήτη Ηλία (Γ' Βασιλειών 17,4 και 17,6) μεταφράστηκε ως «κουρούνα», ο όρος, υποθέτω, «denominational» στη σ. 17 μεταφράστηκε ως «ομολογιακών» αντί του ορθότερου «δογματικών», ο όρος «μικρογραφία» αποδόθηκε ως «μινιατούρα» (σ. 62) κ.ά. Στις μεταφρασμένες μελέτες παρατηρούνται επίσης κάποιες αστοχίες όσον αφορά στις παραπομπές στις γραπτές πηγές. Έτσι, στο κεφάλαιο για τα πρώιμα βυζαντινά υφάσματα, η παραπομπή στο έργο του Προκοπίου δίνεται στη γαλλική μετάφραση, γεγονός που δεν βοηθά το ελληνικό αναγνωστικό κοινό (σ. 31, σημ. 3) –μάλιστα το έργο στη βιβλιογραφία εμφανίζεται ως *Guerre de Goths* (σ. 260), ενώ ο ορθός τίτλος είναι *Histoire des Goths*. Στο κεφάλαιο για τα βυζαντινά μεταξωτά της μέσης βυζαντινής περιόδου η παραπομπή στο *Επαρχικόν βιβλίον*, τη βίβλο μας όσον αφορά στον κρατικό έλεγχο και την εμπορική διάθεση των μεταξωτών και άλλων βυζαντινών και εισαγόμενων υφασμάτων κατά τον 10^ο αι., γίνεται στο χειρόγραφο της Γενεύης (σ. 61, σημ. 7) και όχι στην κριτική έκδοση του Johannes Koder, αλλά ούτε και στη σχολιασμένη απόδοση του *Επαρχικού βιβλίου* στη νέα ελληνική από τους Τ. Κόλλια και Μ. Χρονά, που θα διευκόλυνε την προσέγγιση του κειμένου αυτού από το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, στο οποίο απευθύνεται ο τόμος.⁴ Επίσης, η απόδοση της επιγραφής του υφάσματος με απεικόνιση ελέφαντα που προέρχεται από τη λειψανοθήκη του Καρλομάγνου δεν παρατέθηκε ως έχει («ἐπὶ Μιχαὴλ πριμικηρίου ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος καὶ εἰδικοῦ/Πέτρου ἄρχοντος του Ζευξήπου ἰνδικτιῶνος»), αλλά μοιάζει σαν να αποδόθηκε στα ελληνικά με τη διαμεσολάβηση γαλλικής μετάφρασης. Τέλος, θα βοηθούσε τον αναγνώστη η προσθήκη κάποιων επι-

4. *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, έκδ. J. Koder [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 33], Βιέννη 1991· Τ.Γ. Κόλλιας / Μ. Χρονά, *Το Επαρχικόν βιβλίον Λέοντος Στ' του Σοφού*, Αθήνα 2010.

πλέον εσωτερικών παραπομπών, όπως, για παράδειγμα, στο θέμα των κοπτικών μεταξωτών που θίγονται και στο κεφάλαιο για τα κοπτικά υφάσματα και σε αυτό για την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, για τον βύσσο, θέμα στο οποίο γίνεται αναφορά στο κεφάλαιο για την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και σε αυτό για την μέση περίοδο ή στην περίπτωση των κοινών διακοσμητικών μοτίβων μεταξύ Βυζαντίου και Ανατολής που απασχολούν τόσο το κεφάλαιο για τη μέση όσο και αυτό για την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Οι παρατηρήσεις αυτές είναι ήσσονος σημασίας και μπορούν εύκολα να διορθωθούν σε μια επόμενη έκδοση του τόμου. Το όφελος, ωστόσο, από τη συναγωγή αυτή μελετών, που χαρακτηρίζεται από πληρότητα, επίκαιρη βιβλιογραφία αλλά και την προσπάθεια καθιέρωσης ειδικής ορολογίας στα ελληνικά είναι μέγιστο, τόσο για το εξειδικευμένο όσο και για το ευρύ κοινό.

Παγώνα Παπαδοπούλου
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ
ragonapapa@hist.auth.gr